

УДК 340.01

ЖАЛІЙ Т. В.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри правознавства, докторант
Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка

МІЖНАРОДНІ ПРИНЦИПИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ТА НЕПОРУШНОСТІ КОРДОНІВ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ НЕОБХІДНОСТІ ЇХНЬОГО ВИВЧЕННЯ В ПРАВознавчих КУРСАХ ВНЗ УКРАЇНИ

Анотація. У статті висвітлюється зміст міжнародних принципів територіальної цілісності й непорушності кордонів через призму міжнародних договорів другої половини ХХ ст. та їх закріплення в національному законодавстві. У зв'язку із сучасними подіями суспільно-політичного життя держави вказується на необхідність включення матеріалу до навчальних програм правознавчих дисциплін вищої школи.

Ключові слова: державний кордон, непорушність, суверенітет, територія, цілісність.

Постановка проблеми. Сучасні події суспільно-політичного життя нашої держави закономірно сприяють посиленню уваги до теоретичних питань поняття, закріплення, реалізації й забезпечення територіальної цілісності України. Ідеться не лише про науковців, фахівців із міжнародного права й конституційного законодавства, а й громадськості, представників четвертої влади, активістів, викладачів і вчителів правознавчих курсів та ін.

Проблема закріплення й реалізації міжнародних принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів держави із суто теоретичної площини в Україні перейшла в практичну. Закріплені в міжнародних договорах і продубльовані в національному законодавстві ці ключові положення є головними для забезпечення суверенітету кожного суб'єкта міжнародного права. Висловлений Цицероном вислів про те, що безкарність породжує злочини, досить актуальним видається й сьогодні, зважаючи на грубе порушення суверенітету України, ігнорування принципів територіальної цілісності й непорушності кордонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідник В. Антонов висвітлює необхідність захисту державного суверенітету та територіальної цілісності Української держави як стратегічну мету політики національної

безпеки [1]. У своїй розвідці І. Долматов розглядає особливості сучасних кордонів у контексті виникнення й еволюції територіальних ідентичностей, характеризуючи їх соціальне значення [3]. У статті М. Іжі вивчається територія як важливий елемент процесу державотворення, А. Матвієнко з'ясовує специфіку території як ознаки держави в руслі суспільствознавчих наукових досліджень [6; 10]. Предметом вивчення В. Макаренка стала теорія сецесії в напрямі висвітлення реалізації національного суверенітету та проявів сепаратистських рухів у державах [9]. Увагу С. Панасюк привертають територіальні межі адміністративно-територіальних одиниць у межах одного державного утворення через призму реалізації норм Європейської хартії місцевого самоврядування [11]. Дослідниця Л. Тварковська порушує актуальні проблеми конституційно-правового регулювання територіального устрою України та деяких європейських країн [13].

Джерельну базу нашої статті склали нормативно-правові акти національного законодавства та міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. До першої групи джерел відносимо Основний Закон України, Кримінальний кодекс України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. [5; 7; 8]. Міжнародні договори, норми яких передбачають закріплення й механізм реалізації окреслених принципів, становлять Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р., Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р., Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. [2; 4; 12].

Метою статті є висвітлення суті, закріплення й захисту міжнародних принципів територіальної недоторканності й непорушності кордонів держави відповідно до норм національного законодавства та міжнародних договорів. Звернемо увагу на необхідність включення такого матеріалу в навчальні програми правознавчих дисциплін ВНЗ України¹.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розуміння змісту принципів територіальної цілісності й непорушності кордонів держав і їх закріплення в міжнародних договорах доречно проілюструвати їхні елементи у фундаментальних принципах, встановлених міжнародною спільнотою. Ключовим принципом у міжнародному публічному праві вважаємо принцип суверенітету, зміст якого полягає в закріпленні права кожної держави на самостійне вирішення питань внутрішнього життя країни та незалежність у здійсненні внутрішньої політики. Це пов'язано із забезпеченням окремого розвитку для держав, їх невтручання в справи одна одної, а також невтручання в справи внутрішньої компетенції інших суб'єктів міжнародного права – міжнародних організацій (наприклад, п. 7 ст. 2 Статуту ООН передбачає, що ООН не має прав втручатися в справи, які належать до внутрішньої компетенції держави). Вважаємо взаємо-

¹ Ми наполягаємо на вивченні цього матеріалу майбутніми бакалаврами неюридичних напрямів підготовки, оскільки майбутні фахівці в галузі юриспруденції вивчають низку навчальних дисциплін, програмами яких передбачено вивчення таких і дотичних аспектів.

обумовленими принципами суверенітету й суверенної рівності, основними положеннями останнього є такі: юридична рівність держав, реалізація прав повного суверенітету, повага та взаємовизнання правосуб'єктності держав, територіальна цілісність і політична незалежність країн, вільний вибір і розвиток політичних, соціальних, економічних, культурних систем, необхідність виконання міжнародних зобов'язань і «жити в мирі з іншими» [12].

Деталізуємо нормами міжнародних договорів. Так, у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, містяться обов'язкові норми про неможливість прямого й непрямого втручання у внутрішні й зовнішні справи держави. Криміналізація таких діянь у міжнародному праві надає підвищеного захисту таким суспільним відносинам. Забороняються збройні та інші форми такого втручання, заохочення й застосування економічних, політичних та інших засобів із метою підпорядкування собі іншої держави чи отримання певних переваг [2]. Заборонні норми міжнародного законодавства стосуються організації, фінансування, підбурювання, терористичної, збройної, підривної діяльності, спрямованої на насильницьке повалення конституційного ладу іншої країни, сприяння такій діяльності чи втручання у внутрішню боротьбу в іншій державі.

Ми проілюстрували елементи аналізованих міжнародних принципів у міжнародних нормах. Розкриємо особливості змісту й нормативного закріплення цих принципів.

Принцип територіальної цілісності як окремих у системі міжнародних принципів забезпечення закріплений у «Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі» від 1 серпня 1975 р. Глава IV цього документу має назву «Територіальна цілісність держави». Вона передбачає такі норми. По-перше, держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. По-друге, вони зобов'язуються утримуватися від будь-яких дій, несумісних зі Статутом ООН, проти територіальної цілісності, політичної незалежності та єдності держав, зокрема від таких дій, які передбачають застосування сили чи погрозу її застосування [4]. Норми цього документу передбачають, що держави-учасниці будуть утримуватися від того, щоб перетворювати територію країн в об'єкт воєнної операції чи інших прямих і непрямих заходів застосування сили для порушення міжнародного права. Жодна окупація не буде визнаватися законною.

Отже, *принцип територіальної цілісності*, згідно з нормами міжнародного публічного права, полягає в закріпленні й гарантуванні в міжнародних договорах таких правил міждержавного діалогу, які виключають можливість вчинення будь-яких дій, які прямо чи непрямо можуть порушити територіальну цілісність держави, у розумінні неподільності суші й державних кордонів, надр, повітряного простору, континентального шельфу тощо в межах державного кордону та за його межами в передбачених законом випадках (полярні станції, судна, кораблі, консульства, посольства).

Глава III Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. називається «Непорушність кордонів». По-перше, держави-учасниці вважають непорушними всі кордони держав-учасниць, а також кордони всіх держав Європи, а тому вони будуть утримуватися від будь-яких посягань на ці кордони. По-друге, держави-учасниці будуть утримуватися від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на узурпацію частини чи всієї території будь-якої держави-учасниці [4].

У межах дотримання цього міжнародного принципу дозволяється зміна територій країн у разі їхніх домовленостей та в межах, передбачених низкою міжнародних договорів.

Отже, *принцип непорушності кордонів* за міжнародним законодавством полягає в неможливості зміни державного кордону країни інакше, ніж у встановлених законодавством випадках. Роль і значення території для функціонування будь-якої держави має вирішальне значення. Її охорона передбачає неподільність території, її соборність у межах державного кордону. Саме тому міжнародне право містить багато норм, які чітко визначають поняття, види території, кордону в межах суші, водних ресурсів, надр, повітряного простору, континентального шельфу тощо.

Дотримання таких міжнародних принципів сьогодні є надзвичайно актуальним для українського суспільства. Тому нормативно-правові акти вищої юридичної сили закріплюють охорону правових відносин, пов'язаних із забезпеченням територіальної цілісності й непорушності кордонів України.

Конституція України закріплює принцип поширення дії суверенітету на всю територію України, форму територіального устрою (унітарна держава) та цілісність і недоторканність території в межах існуючого кордону (ст. 2). У науково-практичному коментарі до Основного Закону знаходимо положення про те, що цілісність і недоторканність території означають заборону її насильницького розчленування або захоплення та відторгнення будь-якої її частини. Подібні акти, від кого б вони не походили, кваліфікуються як акти прямої агресії. У кожній державі є право й обов'язок на захист своєї території та своїх громадян, що мешкають на цій території [7].

Конституційно-правові відносини, закріплені в ст. 2 Конституції України, знаходяться під охороною держави, тому за їх порушення передбачається кримінально-правова відповідальність. Стаття 110 Кримінального кодексу України «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» містить ознаки об'єктивної сторони злочину: «Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років із конфіскацією майна або без такої» [8].

У червні 2014 р. до цього кодифікованого акта були внесені зміни, які передбачили подальшу криміналізацію діянь. Так, ст. 1102 «Фінансування

дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України» містить ознаки об'єктивної сторони нового злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. У примітці законодавець дає пояснення, що фінансуванням дій, передбачених у цій статті, є дії, вчинені з метою їх фінансового або матеріального забезпечення. Крім того, фінансування дій, вчинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, визнається вчиненим у великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує шість тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Фінансування дій, вчинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, визнається вчиненим в особливо великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [8].

Підтвердженням нашої тези про охорону таких відносин є норми нового Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. У ст. 1 вказаного нормативно-правового акта міститься визначення: «Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії й забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [5].

Важливість принципів територіальної цілісності й недоторканності кордонів держави полягає не лише в їхньому декларативному закріпленні та гарантуванні на рівні міжнародних договорів і національного законодавства, а й у можливості практичної їх реалізації, охорони, забезпечення. На жаль, сьогодні і міжнародна спільнота, і українська влада, і громадськість не доклали належних зусиль для врегулювання тієї ситуації між нашими країнами, ускладнення яких уже давно переросло у відкриту агресію та військові дії.

У цій складній ситуації важливими, на нашу думку, є основні напрями правоосвітньої та правовиховної діяльності для підвищення рівня правової культури підростаючого покоління. Тому ми пропонуємо обов'язкове включення окреслених теоретичних питань до змісту навчальних програм правознавчих курсів вищої школи. Положення галузевих стандартів вищої освіти містять переліки дисциплін правознавчого спрямування. Тому

вважаємо вкрай необхідним посилити такий напрям роботи колективів викладачів профільних кафедр правознавства та знайти можливості розглядати окреслені питання в межах вивчення дисциплін «Правознавство», «Конституційне право» та інших курсів, які пропонуються для вивчення майбутнім фахівцям неюридичних напрямів підготовки.

Для більш ефективного засвоєння навчального матеріалу доцільно використовувати різні форми активізації пізнавальної діяльності студентів з урахуванням їхнього подальшого професійного спрямування. Також виокремлюємо такі форми організації правової освіти й правового виховання як круглі столи, кейс-технології, застосування методу дилем. Окремо вкажемо на необхідність аналізу правових ситуацій і розв'язання юридичних завдань, роботи з термінологічним апаратом через використання юридичних анаграм чи закріплення матеріалу шляхом виконання юридичних рівнянь.

Сьогодні методичний арсенал засобів, методів і прийомів у викладацькій діяльності великий. Для вивчення окресленої теми доречно запропонувати студентам віднайти приклади в історії новітнього часу, які засвідчували порушення таких міжнародних принципів, доречно запропонувати роботу з джерельною базою проблеми (усі документи в доступному режимі містяться на офіційному сайті Верховної Ради України), організувати роботу з електронними ресурсами.

Такі напрями діяльності будуть привертати увагу молодих людей до тих нагальних проблем сьогодення, які вже торкнулися європейської спільноти, виховувати почуття патріотизму, небайдужості до долі своєї батьківщини.

Висновки. Таким чином, підбиваючи підсумки проведеного дослідження, вкажемо на закріплення в міжнародних договорах другої половини ХХ ст. принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів держави як ключових для збереження суверенітету кожної країни. Ратифікувавши свого часу проаналізовані міжнародні договори, Україна приєдналася до низки конвенцій, взявши на себе зобов'язання не вчиняти будь-яких дій, спрямованих на втручання у внутрішні справи держав-учасниць таких договорів. До сьогодні наша країна успішно дотримувалася таких правил, однак сама стала об'єктом військових посягань із боку північних сусідів. В умовах військової агресії, відкритої російсько-української війни, зважаючи на рекомендації профільного Міністерства освіти і науки України й дотримуючись положень Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (червень 2015 р.), вважаємо доцільним розгляд окреслених аспектів і розширення таким матеріалом навчальних програм із правознавчих курсів у сучасних ВНЗ України.

Перспективи подальших наукових пошуків. Вивчення цієї проблеми було б більш повним за умов висвітлення низки важливих тем, зокрема:

– детального теоретичного дослідження механізмів накладення міжнародних санкцій на країн-порушників міжнародних договорів;

- простеження діяльності Європейського комісару з питань розширення й політики добросусідства;
- розгляд оптимальних форм та інтерактивних методів і вироблення конкретних методичних рекомендацій щодо вивчення окреслених проблем у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах.

Література:

1. Антонов В. Захист державного суверенітету та територіальної цілісності Української держави як стратегічна мета політики національної безпеки / В. Антонов // Держава і право : збірник наукових праць / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – К., 2011. – Вип. 52 : Юридичні і політичні науки. – С. 159–163.
2. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами у відповідності до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
3. Долматов І. Сучасні кордони як соціальні конструктори у контексті виникнення й еволюції територіальних ідентичностей / І. Долматов // Держава і право : збірник наукових праць / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – К., 2011. – Вип. 52 : Юридичні і політичні науки. – С. 163–168.
4. Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
6. Іжа М. Територія як важливий елемент процесу державотворення // Держава і право : збірник наукових праць / М. Іжа ; Ін-т держави і права імені В.М.Корецького НАН України. – К., 2011. – Вип. 51 : Юридичні і політичні науки. – С. 673–678.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
9. Макаренко В. Теория сецессии: посылки, аргументы и следствия / В. Макаренко // Вестник Московского университета. Серия 18 «Социология и политология». – 2006. – № 2. – С. 17–41.
10. Матвієнко А. Територія як предмет дослідження суспільствознавчих наук / А. Матвієнко // Держава і право : зб. наук. праць / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – К., 2012. – Вип. 55 : Юридичні і політичні науки. – С. 562–567.
11. Панасюк С. Захист територіальних кордонів місцевих співтовариств: реалії та перспективи імплементації принципу Європейської хартії місцевого самоврядування в законодавство України / С. Панасюк // Держава і право : зб. наук. праць / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – К., 2013. – Вип. 62 : Юридичні і політичні науки. – С. 459–466.
12. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

13. Тварковська Л. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання територіального устрою України та деяких європейських країн / Л. Тварковська // Держава і право : збірник наукових праць / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – К., 2010. – Вип. 50 : Юридичні і політичні науки. – С. 202–207.

Жалий Т. В. Международные принципы территориальной целостности и нерушимости границ государства в контексте необходимости их изучения в правове-дческих курсах вузов Украины

Аннотация. В статье освещается содержание международных принципов территориальной целостности и нерушимости границ через призму международных договоров второй половины XX в. и их закрепление в национальном законодательстве. В связи с современными событиями общественно-политической жизни государства указывается на необходимость включения материала в учебные программы правове-дческих дисциплин высшей школы.

Ключевые слова: государственная граница, незыблемость, суверенитет, территория, целостность.

Zalij T. International principles of territorial integrity and inviolability of state borders in the context of the need to study in their university courses jurisprudential Ukraine

Summary. The article content of international principles of territorial integrity and inviolability of borders in the light of international treaties second half of the twentieth century and their consolidation in national legislation. Determine their importance towards ensuring the development of each sovereign country, free choice of political, economic and cultural systems of society. The author insists on the need to strengthen the right educational work with young people in the context of the events of the Russian-Ukrainian war, acquiring the younger generation not only theoretical legal knowledge but also the right to education of responsible citizens. The importance of the principles of territorial integrity and inviolability of state borders is not only in their declarative securing and guaranteeing to international treaties and national legislation, but also the possibility of practical implementation, security, security. Due to the current events of social and political life of the state highlights the need to include in the curricula of material jurisprudential disciplines of higher education.

Key words: frontier, sanctity, sovereignty, territory, integrity.